

'הדרכים במדבר הכירוף' – האומנם? ראשיתם של טיולי היישוב העברי במדבר יהודה

אבי נבון

מדבר יהודה – אזור כה קרוב לירושלים, אך עד סוף המאה התשע עשרה 'בלתי חדיר' ולא מטויל. מאות שנים היה הוא ביתם של נזירים ולוחמים, מסתור למורדים ופורעי חוק ומעבר לרועי צאן ומובילי סחורות. אך אלו לא הותירו לנו מידע על המדבר, נופיו ושביליו. מידע כזה העבירו לנו חוקרי המאה התשע עשרה שהגיעו למדבר, ביניהם זטצן (Seetzen) הגרמני, בנקס (Bankes) הבריטי, רוסיגר (Russeger) האוסטרי, רובינסון (Robinson) האמריקני, ון דה ולדה (Van-de-Velde) ההולנדי, הכומר טריסטרם (Tristram) מאנגליה, דה-סוסי (DeSaulcy) וריי (Rey) הצרפתים, קוסטיגן (Costigan) האירי ומולינה (Molyneux) האנגלי. חלקם הונצחו באזור ים המלח: על שמם של קוסטיגן ומולינה נקראו קצות חצי אי הלשון בים המלח, לינטש (Lynch) האמריקני הונצח בשמו של מצר המים שבין החוף ללשון, מצר שהתייבש זה לא מכבר, וטריסטרם בשמה של ציפור הנפוצה באזור ים המלח. בין כל אלה אין אנו מוצאים חוקרים יהודים, בני היישוב העברי או כאלה שהגיעו מן הגולה.

נוף המדבר הנשקף מפסגת הר הצופים גירה את הדמיון; הוא נראה כה קרוב, אך גם כה רחוק. בסוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים אך מעטים העזו לצאת למדבר. ארגון טיול לנופים הפראיים האלו לא היה מהדברים הפשוטים. רק מעט ידוע על טיולים כאלו שבוצעו בימי שלטון הטורקים, ואם היו כאלה – הם הותירו אחריהם עדויות מועטות בלבד בכתובים.

תופעת הטיולים והמסעות למדבר יהודה לא תועדה במרוכז עד כה. מאמר זה נועד לסכם את החומר הרב שנאסף מארכיונים, ספרים, ביוגרפיות, מסמכים ועדויות בעל פה, איסוף הנמשך כבר מעל שלושים שנה. התיעוד מקיף את האזור

שבין נחל פרת (ואדי קלט) בצפון לנחל צין (ה'פוקרה') בדרום, בין ים המלח במזרח לשולי הארץ הנושבת; ברכס הרי ירושלים-חברון במערב (איור 1). במאמר נסקרת הנוכחות היהודית במרחב זה, בעיקר זו שעניינה טיולים וביקורים, אך גם סקרים מקצועיים, אימונים צבאיים וניסיונות התיישבות מעטים. הנוכחות היהודית בשני מפעלי האשלג תוארה במחקרים ופרסומים רבים, וגם בכרכים קודמים של 'מלח הארץ'; ואינה נכללת במאמר זה.

העדות הראשונה על מסע מחברון לג'בל הארון הסמוך לפטרה נמצאה בכתב יד על כריכתו הפנימית של ספר עתיק, ופורסמה ב'קתדרה' על ידי חיים שלם. כתב היד מתאר במפורט כיצד התאוה ר' יחזקאל הכהן, בחשוון תרי"ב (1852), להשתטח על קברו של אהרון הכהן. האם חצו הוא וחבריו בדרכם את מדבר יהודה? נראה שכן, אך התעודה אינה מפרטת קטע זה במסלול שמורה דרך חברוני הוביל בו את קבוצת הכוהנים. התעודה מזכירה מסע דומה שנערך מאה ועשרים שנה קודם לכן, בשנת תצ"ב (1732), אך אינה מספקת כל פרט על אודותיו.

עדות מהימנה יותר פרסם יהושע ילין, מעסקניה הבולטים של ירושלים, אשר הסתפח בצעירותו לטיולו של 'השר אברם שלום' בניסן תרל"א

(מרס 1871) מירושלים ליריחו וים המלח, טיול שדמה, קרוב לוודאי, לזה שהונצח בציור משנות הארבעים של אותה מאה (איור 2). בדרכם חזרה מיריחו התרחשה דרמה נדירה. הם שבו בנתיב הדרומי, העולה לכיוון מנזר מרסבא ומשם לירושלים. סמוך לנבי מוסא עצרו שני צעירים, המתורגמן וילין עצמו, על

איור 1: מפת מדבר יהודה עם היישובים והדרכים בתחילת המאה העשרים

מנת לעשן 'ציגרה', ואז מיהרו להשיג את השאר. אולם הם טעו בדרכם, איבדו את השביל ואת השיירה ותעו במשך יום ולילה במדבר. בפמליית התייר האמיד גילו, בעצירה ליד מר־סבא, את דבר היעדרם של השניים. החיפושים לא העלו דבר, והשיירה מיהרה לירושלים כדי להזעיק עזרה. בבוקר יצאו חיילים לחפשם. לאחר שעות מצאו שני חיילים את האובדים, ולירושלים הגיעה הידיעה באיתות בדגלים, מפסגה לפסגה: 'מצאנו את השניים בריאים ושלמים'.

איור 2: קבוצת מטיילים בערבות יריחו 'צופה לעבר מואב'. תצלום של תחריט שהוכן על ידי בנטלי (J.C. Bentley) בעקבות ציור של ברטלט (W.H. Bartlett), שצויר בסביבות שנת 1840

טיולי בתי הספר (הגימנסיות) לים המלח ולמדבר יהודה

מסוף המאה התשע עשרה החלה בארץ מסורת שהפכה במשך השנים כמעט לפולחן: טיולי בתי הספר העבריים למדבר. עם הזמן נתגלגלו אלה לטיולי תנועות הנוער, אשר ברבות הימים הולידו את טיולי הפלמ"ח ומסעותיו. זכות ראשונים שמורה לבית הספר 'למל' ולמנהלו, אפרים כהן־רייס. אברהם משה לונץ, מורה במוסד ולימים חוקר ירושלים, סיפר על טיול בן יום מירושלים לנחל פרת, הוא ואדי קלט. 'הטיול הראשון לחניכי בית היתומים בני ישראל בירושלים' התקיים באביב 1887 בהשתתפות החניכים הבוגרים ואחדים ממורי בית הספר. לונץ מספר על ההתארגנות לטיול – הציידה, הציוד וניהול המסע, ומפרט את מסלול הליכתם, דרך הר הצופים וענתות ועד הירידה אל עין פארה: 'הדרך צרה והולכת במורדי צורי־נגף, אבני מכשול, קוצים וברקנים', ולבסוף – 'כל אחד הביט על המראה היפה של המקום הבודד הזה, על מראה נקרותיו

ועל הנעצוצים והנהלולים הצומחים בכל עבר ופנה. אברהם משה לונץ מוסיף ומספר על טיול ארוך ראשון, שנה מאוחר יותר: 'ביום שלישי אחרי פסח תרמ"ח יצאו מורי בית הספר 'למל' לטיול בן שלושה ימים במדבר. הם ירדו בוואדי קלט מירושלים עד יריחו. למחרת הלכו אל חופו הצפוני של ים המלח (איור 3), אל הירדן, לקצר אל יהוד ולתל הגלגל ומשם חזרו למלונם. ביום השלישי בבוקר הסתבר שהחמורים מסרבים ללכת בדרך מרסבא, ולכן עלו מנבי מוסא אל המלון האדום (חאן אל-אחמר, שבמעלה אדומים) וחזרו לירושלים. טיול נוסף של בית הספר 'למל', שלישי במספר, שבו השתתף המורה דוד ילין, בנו של יהושע ילין, נערך באייר תרנ"ט (מאי 1899). על טיול אחר סיפר הרב יוסף קרליבך, מורה בסמינר המורים שלייד בית הספר 'למל', במכתב למשפחתו בגרמניה: 'הסמינר שלנו יצא לטיול עוד בסוף חודש נובמבר, שעה שאתם אחיי יושבים לכם בקלן ושיניכם נוקשות מרוב קור [...] מטרתנו היתה מרסבא, מנזר יוני עתיק שנבנה על צוק גבוה בלב מדבר יהודה האימתני.'

איור 3: החוף הצפוני של ים המלח צילום צבוע מראשית המאה העשרים (מתוך אוספי ספריית הקונגרס)

טיולים בכלל, ואלה שיצאו למדבר יהודה, ליריחו ולים המלח בפרט, החלו לחדור למערכת החינוך רק בראשית המאה העשרים. באותה תקופה ארגנו שוב מנהל בית הספר 'למל', א' רייס־כהן, והמורה ישעיהו פרס, מחוקרי ארץ ישראל המובהקים, טיול של תלמידי בית הספר לעין גדי ולמצדה. פרס, המורה המומחה, סיכם את קורות אותו טיול, וניתן לעקוב אחר מסלולו, שהגיע בדרך הים אל עין גדי ומצדה. פרס מפליא לתאר את נווה עין גדי:

כאן גדלה גפן־סדום (המכונה 'תפוח סדום') בעליה הגדולים, העבים והרכים, בקליפתה הדומה לפקק ובפירותיה המוזרים, המלאים ציבים מתפוררים ואויר במקום מיץ. 'מצויים שם גם עצי הנעצוץ (בערבית סידר) הנושאים פירות קטנים ועגולים וידועים בשם הערבי דום. 'נהרסו המדרגות ונפלו, ואין עוד זכר לכרמי עין גדי היפים, שבהם התהלכו עם שקיעת החמה בחורי חצצון־תמר ובתולותיה והתעלסו באהבים.

בשעות אחר הצהריים המשיכו לשוט אל חוף מצדה ולנו לרגלי ההר. למחרת עם שחר העפילו אל המצדה. תיאור דרמטי של שביל הרץ מספר איך עובר השביל

בין קיר סלעים גבוה מצד אחד ובין המורד הזקוף מצד שני [...] סחרחורת ודפיקת הלב תקפו את רבים מהמטפסים, ורבים היו שעברו בשביל המסוכן בקושי רב ובעזרת חבריהם, אחוזים וקשורים זה בידו של זה. אחרים לא מצאו בלבם עוז ואומץ להמשיך את דרך העליה וירדו מן ההר בזהירות רבה, לשמחם לבבם של אלה, שלא העזו מלכתחילה לטפס על ההר הנורא, המפיל אימתו עליהם. [בהמשך העלייה בסוללה] מתפתל ועולה שביל צר יותר מן הקודם, שבו קשה היה לעבור גם לאמצי הלב. אלה אחזו זה ביד זה והלכו צעד אחר צעד, וכשעברו בשלום את המעבר המסוכן ברכו את 'הגומלי' בקול.

אבל לאלו שעלו למרות הכול חיכתה חוויה אדירה: 'קשה לתאר במילים את הרושם שהמקום הזה עושה על האדם. מעטים המקומות גם בארצנו, העשירה במחזות טבע נפלאים. התאריך לא צוין, אך ניתן להניח שמדובר בשנים הראשונות של המאה העשרים, וייתכן שזהו הטיול הקבוצתי הראשון שעלה אל המצדה. ייחודם של טיולי בית הספר 'למלי' (איור 4) גם בכך שהתנהלו בעברית בלבד, כפי שסופר בעיתון 'ההשקפה' על טיול שהתקיים בט"ו בטבת תרס"ב (דצמבר 1901):

אדוני העורך: מתפלא אנוכי עליך כי עברת בשתיקה על הטיול הנפלא, אשר היה להם לתלמידי בית הספר למלל בשבוע שעבר. האח! טיול

עברי במלוא מובן המלה היה. גם המורים גם התלמידים דברו רק עברית, גם המשחקים היו עבריים. ומה לנו עוד? אה, לו ראית איך המנהל הנכבד הא' כהן צווה את התלמידים בפקודה נמרצת מהולה בחיבה כי ידברו כל עת הטיול רק עברית. לו ראית איך מורה השפה הגרמנית האדון פרס הפסיק כמה פעמים מלכת למען הוכיח את אחד התלמידים ששכח ודיבר ז'רגון [יידיש, א"נ]. האח, נעים היה המחזה!

בפסח 1911 הצטרפה למסורת טיולי המדבר גם גימנסיה הרצליה התל אביבית (שהוקמה ב־1905). ביוזמת המורים ד"ר חיים בוגרשוב (המנהל לעתיד) ורפאל סורדלוב (המורה לטבע, מחברו של ספר המינרלוגיה העברי, ששימש את ראשוני המטיילים בארץ) יצאו תלמידי המחזור הראשון לטיול בוואדי קלט בדרך ליריחו. לאחר שנתיים יצאו תלמידי הגימנסיה לטיול שני, הפעם ליריחו ולא-סאלט בעבר הירדן. את רשמיו מהטיולים סיכם המורה סורדלוב בחוברת שיצאה לאור בשנת 1928 (איור 5). לאחר מלחמת העולם הראשונה הצטרף גם סמינר מזרחי מירושלים, בהשפעת המורה ד"ר אברהם יעקב

איור 4: 'האח, טיול עברי של ביה"ס למל'.
איור של הצייר הירושלמי יוסי שטרן

ברוור לקבוצת בתי הספר המטיילים במדבר. שנה אחריו הלך בעקבותיו גם סמינר בית הכרם, עם המורה המיתולוגי יהושע אביזוהר. באותן שנים החלו טיולי ההסתדרות, שנוסדה ב־1920, בהדרכת יוסף ברסלבסקי (לימים ברסלבי) ודוד ברש, וכן אורגנו טיולים פתוחים לציבור בהדרכת ישעיהו פרס, ד"ר נתן שלם, דוד בנבנישתי וזאב וילנאי. הטיולים התאפיינו בנסיעה או בירידה רגלית לצפון ים המלח, ומשם שיט בים, בספינות של שיח' ג'לאל אל-עלמי ואיברהים חזבון, אל האתרים הראשיים, עין גדי ומצדה, ולעתים גם אל אתרים בחוף המזרחי.

הוא פירט יותר במכתב:

יום ד' לסדר וישלחני אלקים לפניכם [...] (ד' טבת תרפ"ה,
31.12.24)

אסתרליין יקירתי, ראשית אודיעך כי שבת בשלום מים המלח ירושלימה ואת אל תעצבי אם תמצאי בעתון אשר אנכי שולח לך היום על דבר קושי הדרך. הנני נשבע לך כי אפילו תיכף ומיד הנני מוכן ומזומן לעשות את הדרך ההיא עוד פעם, כי נפלאות ראיתי בארץ ואם יהי' ה' עמדי אכתוב לך באריכות את כל המוצאות אותי. כי שלושה ימים הייתי על הים ושני לילות לנתי על הקרקע התחוח לאור מדורה והגשם ירד עלי ממעל והאדמה היתה רטובה תחת. שם הכרתי את מעשי ה' וטבע ארצנו שעשע את נפשי. כמדומני שאני שייך להארץ הזאת. על ידי הרפתקאות הדרך נעשית גמיש מאד וכל מכרי משתוממים כי נזדקפה קומתי וגם אני משתומם כי כל העצלות כמו סרה ממני.

במשך הטיוול התרחצתי ג' פעמים. פעם בנחל ארנון ופעם בזרקא ופעם במעיינות החמים. בים המלח לא נתן לי הד"ר בראוויר להתרחץ כי מים מתוקים לא היה לנו להסיר את המלח מן הגוף. רק פעמיים שתיתי תה בכל משך ימי הטיוול, ואין צריך לומר כי אכלנו רק דברים יבשים. ויש מן המטיילים שלא הספיקה להם לחמם.

בעל הסירה היושב על יד ים המלח אמר לי כי זה רק בפעם השלישית אשר עשו סבוב כזה. כל ירושלים מדברת עתה בזה. אמנם אחדים חולים מן הטיוול ואחרים ישנו עד אתמול מרוב עייפות ורק אני בין המאושרים אשר לא סבלו רק נהניתי מאד. וכשהיתה הסערה הגדולה ויש מן הנוסעים אשר בכו – צהל רוחי למראה הגלים ותפארת הלילה ואף רגע לא התאוננתי ולא התחרטתי.

לעומת הפרטים האישיים והקטנים שבתיאור זה, צירף ש"י עגנון תיאור נרגש על הטקס שהתקיים על המצדה:

יום אחד עלינו [למצדה] אני, ברור ועמנו כשני מניינים מתלמידי בית המדרש למורים מזרחי. מהם בני תורה, מהם אנשים של מעשים.

לאחר שהסביר ברור את דרכי מלחמתם של קדושי מצדה, התפלל עליהם תפילת אל מלא רחמים. אם איני יוצא כאם מידי השערה, הרי תשעים ותשעה מן הוודאי, שתפילה שהתפלל ברור לעילוי נשמתם של גיבורי הקודש – ראשונה היתה שם למטיילי טיולים. קדושי מצדה ששמותיהם חקוקים בפורפריא של הקב"ה אינם זקוקים לתפילת עוברי דרכים, אבל יפה לעוברי דרכים שמזכירים אותם במקומם בתפילה ולא שמזכירים עצמם בחקיקת שמותיהם ובצילומים.

הפואמה 'מסדה' של המשורר יצחק למדן, אשר העלתה לתודעת הציבור את פרשת המרד והמבצר שבמדבר, טרם נכתבה אז (היא פורסמה ב־1928). גם נאום אלעזר בן יאיר, המסופר בכתבי יוספוס פלביוס, טרם ראה אז אור בתרגום לעברית. ברור חש שיש למקד את ההתרגשות בטקס זיכרון על ההר, ותפילת 'אל מלא רחמים' התאימה למעמד הדרמטי.

בטיול אחר שבו השתתף עגנון (תרפ"ה-1925) הוא שב וטייל לאורך חופי הים, ואת חוויותיו סיכם בשלוש מילים בגלויה לאשתו בחו"ל: 'שבתי מלוכלך ובריא'.

המשורר אורי צבי גרינברג, שהיה מקורב אז לאנשי ה'הגנה' בירושלים, הצטרף אף הוא לאותו טיול. לטקס על פסגת המצדה הביא חידוש: הוא קרא בקול נרגש את נאום אלעזר בן יאיר, בעברית, מתוך תרגום ספרו של יוסף בן מתתיהו, שרק הופיע.

גימנסיה הרצליה המשיכה את טיוליה במדבר אחת לשנתיים. הטיול בתרפ"ה (1925) התפרסם בגלל שיטפון בארנון, שמנע מהם להמשיך בו במשך ארבעה ימים, ומטוס בריטי יצא לחפשם. כששכחה הסערה המשיכו בתכנית, כולל עלייה למצדה. בטיולם הבא, ב־1927, הגיעו למרגלות מצדה, אך לא הצליחו לעלות על ההר בגלל טעות של מורה הדרך הבדואי.

הפעלת 'שירות האוטובוסים קליה-ים המלח' ורכישת הספינה 'קלירוהי' הקלו על המטיילים. מאידך, בעקבות רעש האדמה ביולי 1927 ניזוק הקטע האחרון שבביל העלייה למצדה, וחייב מאותה עת טיפוס מסובך על המצוק.

מסעות מחקר ראשוניים במדבר יהודה

מאז ראשית המאה העשרים נערכו גם סיורים בעלי אופי שונה. מטרתם של אלה היה מחקר, בכללו מחקר יישומי. חלק מהמחקרים היו ביוזמת הממשלות ששלטו בארץ (הטורקית או הבריטית) וחלקם ביוזמת התנועה הציונית. הקונגרס הציוני השישי, שהתכנס ב־1903, הקים את 'הוועדה לחקר ארץ ישראל' בראשות פרופ' אוטו ורבורג. זו מינתה ועדה בין־לאומית לחקר הפוטנציאל הכלכלי של אזור ים המלח, אשר שיגרה משלחת מחקר לחבל ים המלח. המשלחת נועדה לבדוק את סיכויי החקלאות, התעשייה וניצול אוצרות הטבע, במגמה לרכוש אדמות ולהקים התיישבות בבקעת הירדן וליד ים המלח.

מדוע נבחר דווקא ים המלח? הבחירה באה בעקבות תגליות טריות שנאספו בין 1896 ל־1903. הסולטן עבד אל־חמיד השני הטיל על הגאולוג הגרמני מקס בלנקנהורן (Blanckenhorn) לחקור את אזור יריחו וים המלח כדי לתרום לפיתוחו. בלנקנהורן קיווה לגלות אוצרות טבע כמו פוספטים, נפט ומינרלים, ונראה שעמד מאחורי יוזמת המסעות לפחות כמו הסולטן. כבר ב־1896 יצא לראשונה למדבר יהודה, צפון הנגב ועבר הירדן, והמידע על אוצרות הטבע שמצא שם שימש גם את הרצל בחזונו 'אלטנוילנד', שראה אור ב־1902. בלנקנהורן יצא שוב לאזור בראשית 1902 וגילה מרבצי פוספטים, אבן ביטומנית, אשלג ואספלט. הוא הזדקק למימון לשם ניצול אוצרות הטבע הללו, וכך נוצר קשר עם ההנהלה הציונית, שהייתה מעוניינת ברכישת אדמות כתר (גיפתליק) שהיו בבעלות הסולטן באזור ים המלח.

עריכת הסקר לבירור טיב האדמות ואיתור אוצרות טבע סביב ים המלח הוטלה על בלנקנהורן, והוא צירף אליו את אהרון אהרונסון, שכבר רכש לעצמו שם של מדען ומומחה לצומח של ארץ ישראל. ב־16 בפברואר 1904 יצאו בלנקנהורן ואהרונסון ברגל מירושלים לתקוע ומשם לעין גדי. לאחר בדיקת אדמותיו של נווה המדבר המשיכו ועלו על המצדה, והגיעו עד הר סדום. חודש לאחר מכן יצאו שוב למסע בן חמישה ימים (13-18 במרס 1904) ליריחו, צפון ים המלח ועין פשחה. בעקבות שני הסיורים הוכן דוח מפורט, שמשך גם את תשומת לבו של משה נובומייסקי, מהנדס יהודי מסיביר שלימים יקים את מפעל האשלג הראשון (לנגוצקי, 2005).

פעילות זו, שנעשתה בגלוי, הגיעה גם לאוזני המושל החדש של ירושלים והמחוז,

עלי אכרם ביי, והלה דיווח על כך לסולטן. במכתבו מיום 27 בנובמבר 1907 ציין שגילוי אוצרות טבע עשוי להוסיף רווחים לסולטן, בעל האדמות, והבטיח להכין המלצה לרכוש ספינה, להקים מזח ולפעול להשגת אוצרות מים המלח וכן 'עצים, צמחים בעלי חיים וציפורים מוזרים ונדירים העשויים להימצא בסביבות ים המלח'. במכתב הזהיר המושל את הסולטן כי גרמני בשם אהרונסון מחיפה סייר במדבר, ובידיו מידע רב על האזור. לכן המליץ להקים ועדה 'בהרכב בדווים מקומיים ושנים-שלושה מומחים, וגם איש מדע גרמני', והכוונה לבלנקנהורן. המלצת המושל התקבלה ב'השער העליון', אך הרכב 'הוועדה' שונה לחלוטין: שני החוקרים המנוסים – בלנקנהורן ואהרונסון – הם שיצאו שוב, הפעם בשליחות הסולטן. ב־8 במרס 1908 החלו השניים בסיור המדעי, שבו השתתפו גם המהנדס יוסף (יופ) טריידל, מודד קרקעות מוסמך, ד"ר זליג סוסקין, אגרונום וחבר 'הוועדה לחקר ארץ ישראל' של ההסתדרות הציונית וישראל אהרוני הזואולוג. על האחרון הוטל למצוא בעלי חיים החסרים באוספו של הסולטן. לשם כך צורפו למשלחת הציידים יחזקאל חנקין ('ברזילי') ואליהו איתן מתל עדשים. המשלחת ירדה מבני נעים לעין גדי, פנתה דרומה לעין בוקק וקצר זוזירה (מצד זוהר) והגיעה עד לא־צאפי (צוער) שבדרום-מזרח הים. משם המשיכו חברי המשלחת לסקור את הצד העבר־ירדני במשך שבועיים נוספים. הדוח על מסע זה התפרסם בספר 'צמח מערב הירדן' (אהרנסון, 1940).

כ־15 שנים נוספות עברו עד צאתה של משלחת מחקר אחרת, שעמה נמנו הגאולוגים אברהם ריפנברג, ד' ברנפלד וליאו פיקארד, למסע שבמוקדו מחקר גאולוגי. שלא כמו קודמיהם, שהלכו לאורך חוף הים, הם צעדו במרכז מדבר יהודה מחברון אל דרום מדבר יהודה, והגיעו עד לכורנוב, כל זאת תוך לימוד מבנהו של המדבר.

בדרך הים

באותם ימים ממש הופיעה ידיעה קצרה ב'החבצלת' על האלמנה קניג ובניה (מירושלים) ושותפם שייח' ג'לאל אל-עלמי, שרכשו ספינת קיטור להובלת דגנים ממזח בחוף הלשון אל צפון ים המלח ומשם לשוק בירושלים (איור 6). השותפות הציעה את שירותי הספינה גם למטיילים הרוצים לטייל בים המלח ובאתריו. מאז

החלו מארגני טיולים לנצל אפשרות זו, שנתגלתה כנוחה ופשוטה נוכח מיעוט שבילים ביבשה. ד"ר מסטרמן, רופא שיניים בבית החולים של המיסיון האנגלי בירושלים, החל בשנת 1910 לערוך מדידות של מפלס ים המלח, ליד סלע זקוף בראס פשח'ה, ונהג אף הוא להגיע בסירה דרך הים אל נקודות הסימון שלו.

ירושלים, י"ג ניסן.

האלמנה קאניג ונניה ושותפם שוך ז'אצ'ל אלמני, להנל
מסחרים בחבואות קיר מיאב מעבר לירדן, בנו אנית-קפור
קפנה, ארכה 20 פעמטער ורחבה 5 פעמטער, אשר הפליג יום
יום בים המלח כרופי המעי'ב' לחיפו הסוררי עם עיברים ושבים,
ועל ידה אני-שיט קפנה מטה, אשר רמטען יבול ארץ מאב.

איור 6: הידיעה בעיתון "החבצלה" מאפריל 1908, על פתיחת קו שיט בים המלח

טיולי חוג המשוטטים ותנועות הנוער

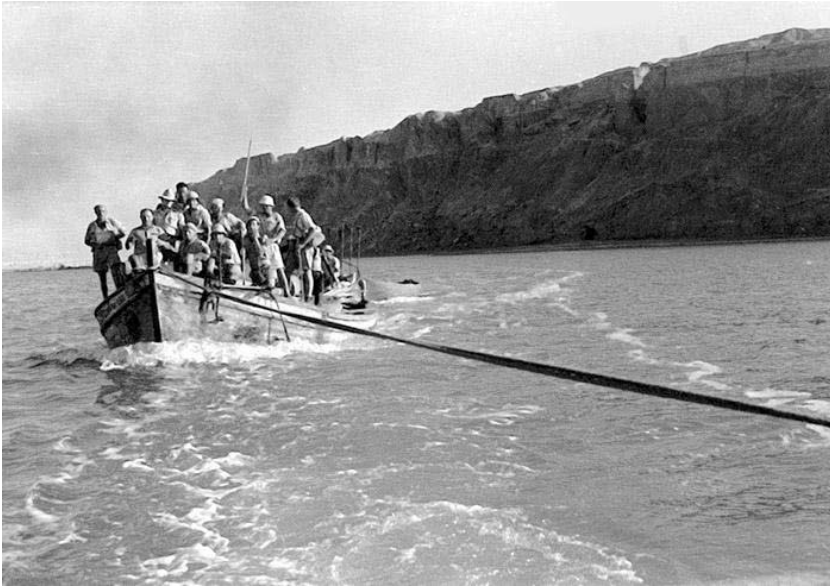
דוד בנבנישתי טייל בנערותו עם קבוצה מחבריו הירושלמים בסביבות יריחו, בטרם הגיעה לאזור המלחמה העולמית. ביי"ט באלול תרע"ו (18 בספטמבר 1916) הם הגיעו לשפת ים המלח ומצאו במקום חיילים טורקים רבים. ביקשנו מאת אחד המפקדים לתת לנו אפשרות להפליג [אתם] בסירה אל הים. נסענו כשש שעות. ניגשנו אל שפך הירדן לים המלח. סבלנו מחוסר מנוחה בלילות, מחוסר במים ובאוכל, ונחלשנו מאד. מיד לאחר כיבוש ירושלים על ידי הבריטים, והוא כבן 17, התנדב בנבנישתי ליגוד העברי הראשון ליהודה' בפיקוד קולונל 'לזר' מרגולין, והוצב בערבות יריחו, לאבטח את מעברות הירדן ואת גשר ע'וראניה (לימים – גשר אלנבי) שנבנה שנה קודם לכן. בחום הקיץ בשנת תר"פ (24 ביוני

1920) הגיעו לערבות יריחו 300 חיילי הגדוד העברי ומשימתם – למנוע מעבר בדווים מעבר הירדן ליהודה.

בסוף מלחמת העולם הראשונה, ועם התארגנות השלטון הבריטי, כמו נייעורו שבילי המדבר. החייל הגדודאי דוד בנבנישתי השתחרר וחזר להדריך באזור. הוא יזם והקים את 'אגודת המשוטטים' הירושלמית, שמועד היוסדה הרשמי בדצמבר 1927. המדבר הסמוך לירושלים היה 'המגרש הביתי' שלהם, ברגל או באמצעות שיט בים המלח. בחלק מגיחות החוג השתתפו 70 איש. חוג דומה הוקם בחיפה, בהנהגתו של פנחס כהן. לאחד הטיולים הראשונים שלו הצטרף מורה צעיר שהגיע ארצה, ד"ר נתן שלם. המורה הגאולוג נשבה בקסמי המדבר, ומאותה עת ואילך התמיד לצאת לסיורים שיטתיים בשבילי המדבר, לעתים לבדו ובדרך כלל עם חג' עבדאללה משבט התעמרה. את מחקריו הגאולוגיים ותיאורי מסלוליו פרסם בעיתונות התקופה, ואלו הגדילו את העניין במדבר. ד"ר שלם חיפש תופעות גאולוגיות ולא את אתרי הטיולים העיקריים, והגיע למקומות שאיש לא הכיר לפניו. כך הביא לראשונה את תיאור 'נאקב אל-עריגיה' שבו ירד, אשר נודע לימים כ'מעלה איסיים' בנחל ערוגות.

עם 'המדריכים הגדולים' של התקופה שהחלו להוביל טיולים המוניים למדבר יהודה נמנים אברהם יעקב ברוור, עזריאל ברושי, זאב וילנאי, דוד ברש ויוסף ברסלבסקי. אך היו גם יוזמות פרטיות של קבוצות, כיתות וחבורות, ביניהן 'מחנה צופי' של חבורת נערים ירושלמים או טיול פרטי של חבורה אחרת של בני 15 מירושלים, שיצאו עם אותו מורה הדרך – חג' עבדאללה.

בשנות השלושים החלה פעילותם של חניכי תנועות הנוער: אותם צעירים שייסדו וגיבשו את תנועות המחנות העולים, הנוער העובד, השומר הצעיר והצופים, החלו לשים פעמיהם למדבר. חלקם הוקסם גם מהצד המזרחי של הים, והרעיון של הקפת ים המלח התחיל להתגבש. בחורף 1933 יצא למשימה בחור ממיסדי קיבוץ נען, שמריה גוטמן, עם שני חברים, אבל כאשר פגשו מטיילים ישראלים בשפך נחל הארנון, החליטו להצטרף לספינתם ולהגיע בשיט היישר למצדה (איור 7). ההקפה לא בוצעה, אך שמריה נשבה בקסמה של מצדה, ויהיה מראשי חוקריה וחופריה בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים. רעיון ההקפה קרם עור וגידים בסתיו 1934. קבוצה מבוגרי המחנות העולים הצליחה לבצע הקפה מלאה ברגל, וזו הפעם הראשונה והאחרונה שנערך טיול כזה. המבצע מתואר בהרחבה בספרו של רפי טהון 'הקפנו את ים המלח ברגל' (טהון, תשל"ח).

איור 7: קבוצת מטיילים חוזרת צפונה מסדום לקליה על סירה נגררת בים המלח. במקרה זה אלו הם אנשי פלוגה ב' של הפלמ"ח (באדיבות אוצר תמונות הפלמ"ח, בית הפלמ"ח)

האסונות

הטיולים למדבר לא היו נטולי סכנה, והתרחשו במהלכם מספר אירועים שגבו חיי אדם. 14 איש מצאו את מותם במדבר בתקופה שקדמה לקום המדינה: שניים ממכת חום, שלושה מפגיעה או מעידה, אחת מירי ושמונה באסון עין גדי. בטיול של גימנסיה הרצליה בפסח תרצ"ד (אפריל 1934), בעת העלייה למצדה, נעזרו המטיילים בקטע האחרון של הטיפוס בחבלים כדי לעלות מהסוללה לראש ההר. לפתע נפלה אבן ופגעה בראשה של התלמידה חיה ורטה, שנפצעה קשה ונפטרה במהלך החילוץ. טיולי הגימנסיה למדבר יהודה פסקו. בהפרש של מספר ימים אירע אסון אומלל נוסף, הפעם בטיול של מחנות העולים בניהולו של עזרא כדורי. הקבוצה הגיעה לראש מצוק פשחה וישבה שם לנוח. אחד הנערים פרק את התרמיל מגבו והניחו על הקרקע המשופעת. התרמיל התגלגל, פגע בגבה של

החניכה שרה רבינוביץ בת ה־14, שישבה ונהנתה מהנוף, והדף אותה אל המדרון. שרה התדרדרה אל מעבר לשפת המצוק, נפלה ונהרגה במקום. ועדת החקירה בראשות שמריה גוטמן לא ויתרה ויצאה עם עזרא המדריך אל המקום לחקירת האירוע. מסקנותיה היו כי למרות האסון הכואב אין להאשים בו איש.

מצדה גבתה חיי אדם באסון נוסף: עובדי מפעל האשלג בסדום ניצלו את חופשת ראש השנה תרצ"ח לביקור במצדה, בהדרכת איש הוועד אהרון אגסי. תוך כדי הדרכת הקבוצה בסמוך לחומה מעד אהרון ונפל מהמצוק לתהום. לעובדים המזועזעים לא נותר אלא לחלץ את הגופה ולשאתה במורד השביל אל החוף, ומשם לסדום.

ב־1 במאי 1940 יצאה מחלקת חברי ההגנה, סטודנטים באוניברסיטה העברית, למסע להכרת ואדי קלט. מפקדם, לובה אליאב, הובילם במורד הוואדי עד סביבת המנזר. היום היה חם מהרגיל. אחת הצועדות, אילה אבינועם, קיבלה מכת חום. בקושי הגיעו אתה עד ליריחו. היא הוסעה ליהדסה הר הצופים, ושם נקבע מותה. שבע שנים מאוחר יותר יצאו פלוגות של חי"ש תל אביב למסע נוסח הפלמ"ח. ליד עין בוקק מעד יוסף וילדפוגל או התעלף מהתייבשות, ונפל מגובה מספר מטרים. לרוע המזל פגע ראשו בסלע, והוא מת במקום. במרס 1946 חנה טיול של תנועות הנוער גורדוניה והנוער העובד על חוף מצדה בדרכם להעפיל אל ההר. לפתע נורו מספר יריות על ידי בדואים שרצו לגנוב או לפגוע. צילה כהן ממעלה החמישה, שהצטרפה כמדריכה ואחות, נפגעה מאחד הכדורים ונהרגה.

האסון הנורא מכולם התרחש במרס 1942 בעין גדי, בטיול של השומר הצעיר בינאר של אותה שנה יזם שמריה גוטמן סמינר במצדה. 50 צעירים, רובם אנשי הנוער העובד, יצאו ללמוד את מצדה. הם שהו בהר מספר ימים ובמהלכם חקרו, סקרו ותיעדו את השרידים, ואף איתרו קטעים של שביל הנחש, הנוכח אצל יוספוס פלביוס. הסמינר הסתיים בהצלחה ובשלום. עם שובו פנה שמריה למזכירות הנוער העובד והציע להוציא טיול ארצי של שכבה שלמה בפסח הקרוב. גם חנוך רוזנברג, איש השומר הצעיר שהשתתף בסמינר, בא לתנועתו בהצעה דומה. בפסח תשי"ב יצאו לראשונה חניכי שתי התנועות לטיול ארצי למדבר יהודה. שמריה גוטמן הוביל את הנוער העובד מבית לחם לעין גדי, דרומה למצדה, ומשם עלו לחברון. מסע השומר הצעיר יצא מבני־נעים שליד חברון, משם ירדו למצדה, כדי לצעוד צפונה לקליה שבצפון ים המלח. את טיול הנוער העובד ליוותה רוב מחלקת הסיירים של הפלמ"ח, אך בטיול השומר הצעיר חסרו מלווים נושאי נשק.

שני הטיוולים נפגשו במצדה, וארבעה מן הפלמחניקים התנדבו להצטרף אל אנשי השומר הצעיר וללוותם עד סיום המסע.

למחרת הגיעו לעין גדי, סיירו בנווה המדבר והתכוונו לצאת ליום ארוך של צעידה עד לקליה. הקימה נקבעה לשלוש לפנות בוקר. כשהתעוררו, הודלקה מדורה ורבים עמדו סביבה להתחמם. מישהו הכניס לאש ערימת זרדים, מבלי שידע שזו שימשה מצע לרימון שהיה ברשותו של אחד הפלמחניקים. לפתע התפוצץ הרימון במדורה. צבי ריזנברג, הפלמחניק בעל הרימון, והחניכים אסתר אסמן, בלפור בן-נסים ויהודה פולאט נהרגו במקום. הפצועים הרבים נחבשו והועברו למקום סמוך לחוף. ספינת האשלג שחלפה מאוחר יותר אספה את כל המטיילים והזעיקה עזרה. הפצועים הועברו ל'הדסה' הר הצופים. במהלך הימים הבאים נפטרו מפצעייהם ארבעה חניכים נוספים: מרדכי פולצ'ק, משה בן-עזרא, מיכה פוקס ואורי ערב.

שנה אחרי האסון חזרו התנועות למדבר. 'המסע לא עמד מלכת!' נכתב על האנדרטה שהוקמה לזכרם (איור 8).

איור 8: אבן עם כתובת וזיכרון לחללי אסון הרימון שנקבעה בגל אבנים ליד תל גורן בעין גדי. שנה אחרי האסון הוחלפה בלוח שיש ואנדרטה (באדיבות אוצר תמונות הפלמ"ח, בית הפלמ"ח)

מסעות הפלמ"ח

המשך ישיר לטיולי תנועות הנוער היו טיולי הפלמ"ח – חוד החנית המגויס של הישוב ביהודי בארץ ישראל, אשר צמח במידה רבה מתוך תנועות הנוער. אנשי הפלמ"ח שחזרו מליווי הטיולים הראשונים סיפרו על המדבר, והמפקדים גילו את יתרונותיו: האתגר שבמסע המדברי יצר גיבוש חברתי משולב בקושי וסבולת; העלאת הכושר והצורך בניווט התאימו לצורכי האימונים; ריחוקו של המקום אפשר תרגילי אש הרחק מעינים של הבריטים. פלוגה אחר פלוגה יצאה למסע (איורים 9 ו-10). הסיירים יצאו למסעות הכנה ולמדו להוביל בעצמם, גם ללא סייר בדואי. חסיין, הסייר שליווה רבים מהטיולים, עוד הספיק ללוות חמישה בחורים שיזמו מסע להכרת המדבר, ובו עברו ביסודיות נחל אחר נחל. כשחזרו דיווחו: 'טיאטאנו את כל המדבר'. 'מטאטאי המדבר' הגיעו לראשונה למכתש הקטן, והם שנתנו לו את השם 'מכתש'.

איור 9: מסע פלמ"ח בדרך למצדה (באדיבות אוצר תמונות הפלמ"ח, בית הפלמ"ח).

איור 10: מסע פלמ"ח
מעפיל למצדה על גבי
הסוללה (באדיבות אוצר
תמונות הפלמ"ח, בית
הפלמ"ח)

במאי 1945 נערכו בו־זמנית מסעות של שלוש פלוגות. 'המדבר טרם ראה מספר כה רב של בחורים שלנו' נכתב בעלון הפלמ"ח (איור 11). מסעה הרגלי השלישי של פלוגה ג היה הארוך ביותר: 21 יום, שבמהלכם חצו את כל המדבר לאורכו. תלמידים מעין חרוד ותל יוסף, עם המורה משה כרמי בראשם, הצטרפו למסע, אך חזרו מסדום בשיט לצפון ים המלח, בעוד הפלוגה נערכה לתרגיל אש פלוגתי. אחריו הטמינו את הנשק בסדום והמשיכו למכתשים. במצוק בנחל ירקעם נאלצו לחצוב שביל בגרזנים, הלוא הוא 'נאקב אל יהוד' או 'מעלה פלמ"ח'. ב־1943 הוקם מצפה רביבים, והמסעות המשיכו עד לשם, בעודם עוקפים בהסתר את משטרת כורנוב הבריטית.

איור 11: סיירי פלוגה ה' בעלייה למצדה (באדיבות אוצר תמונות הפלמ"ח, בית הפלמ"ח)

באמצע שנות הארבעים נערכו עשרות מסעות של כל שמונה פלוגות הפלמ"ח, אך גם לא מעט גופים אחרים. חופשת פסח באפריל 1947 עוד נוצלה למספר מסעות, הן במדבר יהודה והן לאורך הערבה בנסיעה. בימים הבאים גבר המתח הביטחוני, טיולי המדבר פסקו, ובסופה של אותה שנה פרצה מלחמת העצמאות.

רשימת המקורות וקריאה נוספת

- אהרוני, י. תש"ג. זיכרונות זואולוג עברי. תל אביב: עם עובד, ספריית 'שחרות' (חלק א', עמ' 119, 147, 154, 218).
- אהרנסון, א. 1940. צמח מערב הירדן II, קובץ החברה הבוטנית בז'נבה. זיכרון יעקב: הוצאת קרן אהרנסון.
- ברסלבסקי, י. תש"ז. הידעת את הארץ ב – ארץ הנגב. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- זיו, י. תשנ"ט. "לכבוש את מצדה!" ראשוני המעפילים אל ההר', קתדרה 90, יד בן-צבי: 115-144.
- טהון, ר. תשל"ח. הקפנו את ים המלח ברגל. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- לוניץ א"מ. תרנ"ה. לוח ארץ-ישראל לשנת תרנ"ו. ירושלים: הוצאת המחבר. הספר יצא לאור מחדש בהוצאת אריאל, 1979.
- לנגוצקי, י. תשס"ו. 'סיפורה של "חברת האשלג הארץ-ישראלית"', מלח הארץ 1: 93-135.
- נבון, א. 2008. מבצע 'לוט' וכיבוש עין גדי, הוצאת המועצה האזורית תמר. סורדלוב, ר. תרפ"ח. ים המלח. תל אביב: הוצאת 'אמנות', ספריית ארץ ישראל של קק"ל (ב).
- עגנון, ש"י. 1959. 'אברהם יעקב ברור', הארץ, 10.4.1959.
- עגנון, ש"י. תשמ"ג. אסתרליין יקירתי: מכתבים תרפ"ד-תרצ"א (1924-1931). תל אביב: הוצאת שוקן.
- עגנון, ש"י. תשכ"ו. הקדמה לספרם של מ' וא"י ברור, זכרונות אב ובנו. ירושלים: מוסד הרב קוק תשכ"ו: י"א.
- פרס, י. תרפ"ז. 'עין גדי ומצדה'. בתוך: 'פיכמן (עורך), ספר הארץ, אנתולוגיה של א"י, דביר: תנב-תנג.
- שלם ח. תשמ"א. 'תעודה – ר' יחזקאל הכהן נוסע להור ההר'. קתדרה 19, יד-בן-צבי.